

בראשית: צלם א-לוהים

א. סיפורי בראשית כיסודי אמונות ודעות

סיפור בראשית הוא הסיפור המכונן של הבריאה כולה. חשיבותו אינה במידע ההיסטורי המתואר בו, אלא במשמעות הגנוזה בתיאורי הבריאה לעיצוב מערכת האמונות והדעות של התורה. מימי חז"ל מוכרת השאלה מדוע התחילה התורה בסיפור מעשה בראשית ובסיפורי האבות, ולא הסתפקה בהצגת מערכת המצוות. המכנה המשותף לרוב התשובות על שאלה זאת הוא שחייבת להיות השקפת עולם יסודית, מערכת של אמונות ודעות, הקודמת להטלת המצוות והחובה לקיימן.

הערך התאולוגי הראשון במעלה בפרשה זו הוא הרעיון המונותאסטי: קיומו של אל אחד ושליטתה של מיתולוגיה מרובת אלים. הערך המוסרי הראשון במעלה הוא היותו של האדם נברא בצלם א-לוהים. הנצי"ב מוולוז'ין סבר שיעודו של ספר בראשית הוא הנחת היסודות האנושיים-מוסריים לקיום המצוות, בבחינת "דרך ארץ קדמה לתורה". (הקדמת פירוש העמק דבר לתורה).

יש הרואים במאמר המשנה "אם אין דרך ארץ אין תורה" (משנה, אבות ג, יז) דרישה להקדים את המוסר האנושי לתורה. לפי הבנה זו המוסר האנושי, האוטונומי, קודם למערכת המצוות האלוהית, ההטרונומית. לכן יכול היה אברהם אבינו לעמוד לפני הקב"ה ולהתמקח על גורלה של סדום: המוסר הטבעי שלו התנגד לצו הא-להי להחריב את סדום. אך לפי דברי הנצי"ב יש לפרש אחרת: מערכת הערכים האמונית והמוסרית, המכונה במשנה "דרך ארץ", קודמת למערכת המצוות, המכונה במשנה "תורה". המשנה מתיחסת בדבריה למונח המצומצם של המושג "תורה", שהוא קיום מצוות והלכה. למעשה, גם מערכת הערכים וגם מערכת המצוות שתיהן מקורן "מן התורה" במונח השלם של המושג, הכולל את התורה כולה, מחומש בראשית ועד אחרית התורה שבעל פה. לפי הסבר זה, אברהם אבינו התנגד להחרכתה של סדום לא מכוחו של "מוסר טבעי" הקודם לתורה, אלא מפני שהכיר מן "התורה" את הערכים המוסריים שעליהם השתית הקב"ה את עולמו. "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?"

ב. צלם א-להים: ערכו של האדם, זכויות וחובות

לאחר השלמת בריאת כל העולם ויצוריו בששת ימי הבריאה, מופיע הפסוק המתאר את בריאת האדם כהשלמת התהליך: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (בראשית א, כז). פירושים רבים מספור נכתבו לפסוק זה סביב השאלה העיקרית מהו אותו "צלם א-להים" של אל שאין לו גוף ואין לו דמות הגוף. המכנה המשותף והמוסכם על כל המפרשים הוא ההנחה שפסוק זה מבטא העצמה של האדם למעלה העליונה ביותר. הנחה זו מוסכמת על המפרשים מפני שאינה מצריכה הגדרה והסכמה על פירושו של מושג ה"צלם" עצמו.

מן ההנחה הזאת נובעות מספר מסקנות המגדירות ערכי יסוד מכווננים ביחס לאדם ומעמדו בעולם. בעידן המודרני, בעיקר בתחום המשפט, מקובל לבטא את מעלת האדם באמצעות הביטוי: "זכויות האדם". המונח "זכויות" במונח המודרני – Rights – אינו מצוי בלשון המקרא ובדברי חז"ל. בעולמה של תורה הזכויות מוצגות בד בבד עם החובות הנובעות מהן. זכותו של אדם לחיים היא גם חובתו לשמור עליהם וגם חובתו של הזולת לאפשר לו חיים ולהגן עליהם. זכותו של אדם לכבוד היא גם חובתו לשמור על כבודו ועל צלם א-להים שבו, גם חובתו של הזולת לכבדו וגם חובתו לכבד את זולתו. זכות הקניין מחייבת את הזולת להיזהר ברכושו של חברו, אבל יש בה גם אחריות של האדם כלפי רכושו שלו, כלפי רכושו של הזולת וכלפי הבריאה כולה. לפיכך נכון יותר להשתמש במונח "ערך" כמונח כללי, הקודם ל"זכות" ול"חובה" הנובעות ממנו.

ג. ערכי אדם: חיים, כבוד וקניין

הערך הראשון המיוסד על המושג "צלם א-להים" הוא ערך החיים. הוא מופיע בצו שניתן ליוצאי תיבת נח אחרי המבול: שִׁפְךָ דַם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ כִּי בְּצֶלֶם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם (בראשית ט, 1). מפורש בפסוק זה, שהאיסור לפגוע באדם ולשפוך את דמו מקורו במעלת האדם כצלם א-להים. האיסור לשפוך את דם האדם כפי שהוא מתואר כאן הוא מוחלט ובלתי מותנה. בעשרת הדיברות הוא תומצת להוראה קצרה, חד-משמעית ומוחלטת: "לא תרצח". ברם המושג "לא תרצח" טעון משמעות שיפוטית: יש להגדיר מהו "רצח" והאם קיימת הריגה שאינה רצח והיא מותרת. לא כן הדבר בפסוק שבבראשית: "שופך דם" הוא מונח עובדתי,נטול משמעות שיפוטית, והוא אוסר כל הריגה באשר היא.

גם החובה לשמור על כבודו של אדם מקורה בהיותו צלם א-להים. האזכור המפורש לכך מופיע בהקשר של סיום החיים, במצוות הקבורה: "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי" (דברים כא, כב-כג). רש"י מביא מדרש כדי להסביר מה הקשר בין "קללת א-להים" ובין חובת הקבורה: "זלזולו של מלך הוא, שאדם עשוי בדמות דיוקנו וישראל הם בניו. משל לשני אחים תאומים שהיו דומין זה לזה, אחד נעשה מלך, ואחד נתפס ללסטיות ונתלה, כל הרואה אותו אומר המלך תלוי".

ייחודו של איסור הלנת המת מתוך המכלול של המצוות הנוגעות לכבוד האדם הוא שהוא נתלה מפורשות בעקרון היסוד של הידמות האדם לא-להים. לפיכך, מצווה זו היא מקור יסודי לגזור ממנה את הערך הכללי של כבוד האדם מגוון השתמעויותיו. בהנחה שמעלתו של האדם החי גדולה מזו של המת, ואף החשש לכבודו גדול יותר, אפשר לגזור בדרך של "קל וחומר" את ערך כבוד האדם החי מכבוד האדם המת.

גם "זכות הקניין" מנומקת בתורה על בסיס "צלם א-להים":

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמּוּתֵנוּ וְיִרְדּוּ בְדִגְתַי וְיֵעוּף הַשָּׁמַיִם וּבְכַהֲמָהּ וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ [...] וַיִּבְרָךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים: פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלְאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבָשׁוּהָ וּרְדוּ בָּדִגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרֹמֶשֶׁת עַל הָאָרֶץ (בראשית א, כו-כח).

בברכת הבורא לאדם מופיעים היסודות של זכויות הקניין. היותו של האדם "נזר הבריאה" מקורה באופן בריאתו המיוחד, בצלמו ובדמותו של בורא עולם. מכוח ברכה זו הוא שולט בעולם כולו: "ומלאו" "וכבשוה" "ורדו" הם ביטויים של נוכחות, שליטה וכווח. הם המקור לזכויות הקניין של בני האדם בעולם. אלמלא כן היה מקום למחשבה שהאדם הוא בריה שוות ערך לשאר הברואים, וזכות השימוש שלו במשאבי הטבע אמורה להיות מוגבלת ומותאמת לצורכי הקיום הבסיסיים שלו כשאר בעלי החיים.

ד. לפיכך נברא אדם יחידי

מיהו אותו אדם הזכאי לחיים, לכבוד ולקניין? חז"ל פירשו שהעובדה שכל פרשת הבריאה מתייחסת לאדם הראשון כאישיות יחידה שממנה נבראו כל בני האדם, מורה שפרשת הבריאה היא סיפור המתייחס לכל מי שמשתייך למין האדם. המשנה במסכת סנהדרין עוסקת במעלתו ובייחודו של האדם היחיד בבואה להסביר כיצד יש להתרות בעדים הבאים להרשיע אדם בעברה המחייבת עונש מוות. דווקא שם, בהקשר של "מיתות בית דין", מוצאים החכמים מקום להרחיב דברים בדבר ייחודו וערכו של כל אדם ואדם: "לפיכך נברא אדם יחידי – ללמדך שכל המאבד נפש אחת (נו"א: מישראל) מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת (נו"א: מישראל) מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא" (משנה, סנהדרין, ד, ה).

לפי סיפור בראשית, נקודת המוצא של האנושות היא אדם יחיד. הבריאה של האדם כיחיד, עושה אותו שקול בערכו לעולם ומלואו. חז"ל לא התייחסו לסיפור הבריאה כסיפור היסטורי-כרונולוגי גרידא, אלא ראו בו קביעה ערכית מהותית: התודעה של האדם, של האנושיות, מתחילה מן היחיד, שהוא עולם ומלואו. בשונה משיטות דתיות ומדיניות אחרות, המתחילות מן העם, החברה והמדינה או מן התבונה, ההכרה, המוסר והמידות, הציר המרכזי של דברי התורה – הנמען והנושא גם יחד – הוא האדם שנברא בצלם א-להים, יחידי לטוב ולמוטב.

מסקנה נוספת שגוזרת המשנה מבריאת האדם הראשון היא ערך השוויון: "לפיכך נברא אדם יחידי [...] ומפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך" (משנה, סנהדרין, ד, ה).

לפי המשנה, בסיפור הבריאה המספר על בריאתו של אדם ראשון יחידי והולדת כל המין האנושי ממנו, גנוזה גם הנחת היסוד של השוויון של כל בני האדם, באשר כולם בניו של אב אחד הם.

כל מצב או עמדה שיש בהם יתרון של אדם אחד על רעהו או קבוצה אנושית אחת על אחרת יכולים להיות תולדה של נסיבות החיים. אך אין בהם כדי לערער על ההנחה המהותית היסודית שכל בני האדם שווים, באשר בניו של אדם הם, בלי יוצא מן הכלל ובלא הבדל תרבות, גזע ומין.

אין צורך לרעות בשדות זרים כדי ליבא מהם את ערכי היסוד של האנושיות, ההומניזם. הם מצויים בתשתית הבסיסית ביותר של התורה. "זה ספר תולדות אדם" כפי שטען בן עזאי לעומת רבי עקיבא, הוא יסוד שאינו נופל בחשיבותו מ"ואהבת לרעך כמוך". (ירושלמי נדרים ט ד). אדרבה, הוא מרחיב את ההיקף של הצו המוסרי אל כל האנושות כולה.